O. Sz. AHMANOVA:

A nyelvi kategóriák "izomorfizmusának" fogalmáról

(a szókincstani kutatások módszertani problémáival kapcsolatosan)

N 2381

A nyelvi kategóriák "izomorfizmusának" kérdését már érintettük a "Voproszü jazükoznanija" hasábjain, de csak futólag, általánosabb kérdések tárgyalása közben. ① Minthogy egyre nő az érdeklődés a nyelvészeti kutatás módszertani kérdései iránt általában és a szókincstani /lexikológiai/ vizsgálatok módszertani kérdései iránt különösen (kivált azért, mert az elméleti lexikológia még mindig el van maradva a többi nyelvtudományi diszciplina – a hangtan és a nyelvtan – mögött), ez arra késztet bennünket, hogy külön is megvizsgáljuk e kérdést.

Mint ismeretes, az idealista nyelvtudomány legutolsó husz-huszonöt évi fejlődését az jellemzi, hogy a neosaussureizmus (=nyelvészeti strukturalizmus) ujra meg ujra előhozakodik egy olyan egységes nyelvtudományi kutatómódszer kialakitásának eszméjével, amely a hangtanban, a nyelvtanban, a szókincstanban, a stilisztikában, a nyelvjárástanban stb. egyaránt alkalmazható lenne. A modern tudomány – ugy látszik – általában vonzódik a strukturalizmushoz, vagyis olyan módszereket és eljárásokat igyekszik kidolgozni, amelyek lehetővé tennék, hogy kialakitsunk bizonyos sémákat, s e sémák segitségével a jelenségeknek igen tágkörü osztályait és fajait tudjuk leirni, mégpedig oly módon, hogy megállapitjuk a jelenségek között lévő azonos tipusu viszonyokat. Más szóval, a modern tudományt az jellemzi, hogy az az egyes jelenségeknek, ezek konkrét egyedi valóságának vizsgálatáról áttért a jelenségek között levő legáltalánosabb v i s z o n y o k n a k a vizsgálatára. Sőt akadnak tudósok, akik szerint az emberi megismerésnek bármely területéről csak akkor mondhatjuk, hogy az tudomány, ha fejlődése során eljutott ebbe a fázisba, azaz ha az egyes jelenségek vizsgálatáról áttért egy olyan módszernek a kidolgozására, amellyel az azonos tipusu általános viszonyok jól és egyetemes érvénnyel leirhatók. ②

A társadalmi tudományoknak strukturalista alapra való átállitása nem kevesebb, mint tiz éves multra tekint vissza. A kérdésfölvetést sok esetben az jellemezte, hogy hangsulyozták: a vizsgált jelenségek valóságától, anyagi jellegétől, egyéni konkrét specifikumától el kell vonatkoztatnunk, minthogy ezek m á s o d l a g o s a k (levezetettek, nem lényegesek), s figyelmünket a j e l e n s é g e k k ö z ö t t l e v ő v i s z o n y o k r a kell összpontositanunk, mert ezek e l s ő d l e g e s e k (objektivek; ezek képezik a tudományos megismerés alapját stb.). Nevezetesen ez jellemezte E.HUSSERLnak a "tudományos logikáért" (tulajdonképpen a "formális ontológiáért") vivott harcát, amelynek során ő a "tudományos logikát" szembe állitotta a régi "tapasztalati logikával". HUSSERL "Logische Untersuchungen" c. közismert müvében azt próbálta bebizonyitani, hogy ha az "egyéni" igazságok explicite vagy implicite tartalmazzák azt az állitást, mely szerint az egyes és az egyéni de facto létezik, akkor az "általános" igazságok ettől mentesek, és - következésképpen - a logikai igazság nem függhet az adott tapasztalati körülményektől, hanem ugy szerepel, mint ami általános és szükségszerü. ③

Az elmondottakkal kapcsolatosan álljunk meg egy pillanatra, s tisztázzuk a következő, a nyelvtudomány szempontjából rendkivül lényeges kérdést: mivel magyarázható az, hogy a természettudományok területén a strukturalista módszertan - összekapcsolva az egyetemes érvényü matematikai apparátus korlátlan alkalmazásával - szemmelláthatóan annyira helyesnek bizonyult, hogy e tudományterület mai szakemberei - tekintet nélkül filozófiai hovatartozásukra, világnézetükre - valamennyien alkalmazzák azt, a nyelvtudományban viszont a strukturalizmus nemcsak hogy nem vált általánosan elfogadott elvvé, hanem épp ellenkezőleg, azok a nyelvtudósok, akik a dialektikus materializmus filozófiájának alapjáról kiindulva vizsgálják a nyelvet, a strukturalizmust kereken visszautasitják, mint nyiltan idealista nyelvészeti irányzatot. Ugyanakkor a konkrét [mai, élő] nyelvek legnevesebb kutatói közül is sokan - függetlenül attól, hogy milyen nyelvészeti és filozófiai irányzathoz tartoznak - teljesen figyelmen kivül hagyják a strukturalizmust. ④ A nyelvészeti strukturalizmus kérdését még az is komplikálja, hogy a nyelvtudomány a humanista és az exakt tudományoknak mintegy a mesgyéjén helyezkedik el: ismeretes például, hogy a nyelvi hangokat és általában a nyelv hangrendszerét igen eredményesen tanulmányozhatjuk fizikai módszerekkel. Ezért ha elismerjük, hogy a strukturalista kutatómódszer helyes és tudományos az exakt tudomány területén, s nem helyes, hanem tudományellenes a spekulativ diszciplinákban, akkor ebből azt a tanulságot kell levonnunk, hogy ha a nyelv fizikai módszerekkel exaktan vizsgálható, akkor a strukturalizmus a nyelvtudományban, e rendkivül szövevényes tudományterületen is helyes és tudományos kutatómódszernek tekintendő; ha pedig a nyelvészet kivül esik a fizikai kutatás számára elérhető határokon, akkor a nyelvészetben a strukturalista módszerek nem megbizható eszközei a tudományos kutatásnak, s nemcsak hogy teljesen alkalmatlanná, de egyszerüen károssá válnak, s meghamisitják tárgyukat, minthogy azt gépiesen eltorzitott formában mutatják be.

*

A nyelvtudományban az "izomorf módszer" szállásosinálói a modern fonológia eredményeiből indultak ki. Közben gyakran megtörtént, hogy a mai modern fonológiai kutatás módszereit többé-kevésbé gépiesen a nyelv többi oldalára, nevezetesen a nyelvtanra és a szókincsre is kiterjesztették. Az efféle kisérletek nem jártak meggyőző eredménnyel, de ez még nem bizonyitja azt, hogy az izomorfizmus módszere elvileg helytelen; annál kevésbé bizonyitja, mert rendszerint maguk a szerzők is előre figyelmeztetni szoktak bennünket, hogy próbálkozásaik kisérlet-jellegüek, s hogy az általuk alkalmazott módszer még általában kidolgozatlan stb. ⑤ Ezenkivül valamely általános elvnek vagy módszernek a megitélésénél általában nagyon fontos, hogy magát ezt az elvet vagy módszert s ennek általános módszertani és elméleti alapját gondosan megkülönböztessük alkalmazásának egy-egy alkalmi esetétől, mert ha egyszer-másszor a módszer alkalmazása nem jár is sikerrel, ez még nem bizonyitja azt, hogy a módszer teljes egészében rossz és hasznavehetetlen. Ezért a továbbiak során figyelmünket a "nyelvészeti izomorfizmus" általános elméleti alapjaira összpontositjuk majd.

*

A mai neosaussureizmus (strukturalizmus) módszereinek elméleti alapja F.de SAUSSUREnek a nyelvi egységek természetéről szóló tanitásában keresendő. Ez a tanitás a nyelvi egységek a z o n o s s á g á n a k é s e l l e n t é t é n e k fogalmából indul ki, mint amely alapul szolgál azok valódiságának és értékének meghatározásához. ⑥ Konkrétan tehát arról van szó, hogy megvizsgáljuk: mennyire sikerült a mai strukturalista nyelvészetnek kidolgoznia egy olyan módszert, amely lehetővé tenné, hogy – pontosan meghatározott körülmények között – két vagy több nyelvi egységet egy bizonyos egységből származtassunk, vagyis ezeket az egységeket egymással azonositsuk, vagy pedig – ellenkezőleg – kimutassuk, hogy ezek nem magyarázhatók, nem azonosithatók egymással, tehát szemben állnak egymással.

A nyelvi egységeket azonositó, azok sokaságát vagy sokféleségét egy egységből magyarázó (egy egységre "redukáló") módszerek közül a legkövetkezetesebb HJELMSLEV módszere, a variáns-invariáns módszer. ⑦ Ez abból indul ki, hogy a nyelvi rendszer pilléreit ("Grundpiller") annak legnagyobb, ill. legegyszerübb elemei alkotják. A nyelvtudósnak tehát az a feladata, hogy feltárja a rendszer legegyszerübb elemeit, "pilléreit", mégpedig oly módon, hogy az összes létező nyelvi elemet a lehető legkisebb létszámra "redukálja". Csakhogy ez igen nagy nehézségekbe ütközik, mert valóságosan, a b e s z é d b e n (a glosszematika müszavával: "szövegben" / v tekszte / ezek a legegyszerübb elemek tisztán nem fordulnak elő. A beszédben csak egyes "megnyilvánulásaik" vagy "példányaik" formájában figyelhetők meg; ezeket közös névvel variánsoknak nevezik (megkülönböztetésül az invariánsoktól, azaz e variánsoknak már az idealista értelemben vett n y e l v i rendszer sikján jelentkező megfelelő képviselőitől).

2011/s/G.

A variáns fogalma eléggé közismert a nyelvtudományban a fonológia révén, ahol a fonémavariánst a fonémával állitjuk szembe (a glosszematika müszóhasználata szerint a fonéma igy is nevezhető: "invariáns a kifejezés sikján"). A gyakorlatban már igen régóta szokás, hogy a nyelv hangrendszerében megkülönböztetnek variánsokat és invariánsokat. Mint ismeretes, ahhoz, hogy valamely betüirás megszülethessék, a hangoknak azt a végtelen sokaságát, amelyet egy-egy nyelvben az érintkezés során valóságosan képezni szoktunk, bizonyos korlátozott számu egységre kell csökkentenünk, s csak ezeket az egységeket jelöljük többé-kevésbé egyezményesen az erre a célra kiválasztott "grafémákkal". A fonetikai oktatásban szintén elkerülhetetlen, hogy a rendkivül sokféle reális hangot ne redukáljuk bizonyos korlátozott számu "invariánsra". Például a mai orosz nyelv hangsulyos vokalizmusának leirásakor csupán öt magánhangzót szokás megkülönböztetni (o, a, u, é, i), holott a valóságosan ejtett és egymástól fizikailag különböző hangsulyos magánhangzók száma e nyelvben sokkal nagyobb; a variáns-invariáns módszer "implicit" alkalmazásán alapul az, hogy például ugyanazzal az a betüvel jelölünk olyan, fonetikai szempontból különböző egységeket, mint a nyiltabb, hátrább képzett [a:] a palka 'pálca' szóban és az előrébb képzett [æ] a pjat' 'öt' szóban. Az [a:] és a [æ] hang ezekben a szavakban nem egyéb, mint ugyanannak az invariánsnak, az A fonémának egy-egy variánsa, ill. aktualizációja. Nyelvileg egymással azonosak. Ellenben például az angol nyelv rendszerében az ehhez hasonló hangtani különbségeket nem lehet egyetlen invariánsra "redukálni", egyetlen invariánsból "magyarázni". Az angol nyelv fonológiai rendszerének törvényei szerint az [a:] hang (például a father 'apa' szóban) és a [æ] (a fat 'háj' szóban) két külön invariánsnak, két f o n é m á n a k számit.

De ha semmi kétség sem fér hozzá, hogy a fonetikában okvetlenül meg kell különböztetnünk variánsokat és invariánsokat, s mi több, ha a mai fonológia legnagyobb eredményeinek éppen ez az alapja, akkor vajon nem jogos-e fölvetni a kérdést: kiterjeszthető-e a variáns-invariáns módszer a nyelv valamennyi oldalának és valamennyi egységének vizsgálatára? Nem kellene-e kidolgoznunk egy olyan nyelvészeti kutatómódszert, amely lehetővé tenné, hogy az összes nyelvi kategória izomorfizmusa alapján ne csak a hangokat, a szófajokat, a morfémákat és a szavakat, hanem a mondatokat, s mi több, a nyelvi szöveg "periódusait" is egységesen leirhassuk? Valóban - ugy látszik - semmi okunk sincs rá el nem ismerni, hogy például az a fonéma variánsai és a sztol 'asztal' szó szókincstani-jelentéstani variánsai között - legalábbis elméletileg - teljesen nyilvánvaló hasonlóság van. Általános filozófiai szempontból e nyelvi jelenségeknek van egy lényegbevágóan közös vonásuk: ahogyan az a fonéma (ill. invariáns) a beszédfolyamatban nem fordul elő közvetlenül, hanem csak egy-egy variánsának (ill. "példányának") formájában, ugyanugy a sztol lexéma (ill. invariáns) sem mint ilyen fordul elő a beszédben, hanem mint a sztol 'asztalt' vagy sztola 'asztalnak a' vagy sztolu 'asztalnak' vagy sztolami 'asztalokkal' stb. Ezenkivül ez a lexéma minden esetben nemcsak egy valamelyik nyelvtani alakjában fordul elő, hanem egy valamelyik szókincstani-jelentéstani variánsaként(vagy "jelentésében") is, azaz 'ellátás' jelentés-

ben, vagy 'vmely intézménynek az osztálya' jelentésben stb. (8) Ha tovább bővitjük a példák körét, az is megragadhatja figyelmünket, hogy az összehasonlitó-történeti módszerrel - szoros értelemben - csak bizonyos morféma-v a r i á n s o k a t szokás kikövetkeztetni: az alapnyelv rekonstruált morfémái, a "csillagos" alakok már tudományos elvonás eredményei, invariánsok, amelyeket a közvetlenül kikövetkeztetett variánsok összehasonlitása ("egybevetése") utján kapunk.

De talán bizony azért, mert az izomorfizmus fogalmát és a variánsok-invariánsok módszerét az idealista nyelvtudomány (a mai neosaussureizmus, strukturalizmus) vetette a köztudatba, mondom, talán bizony ezért általában sincs értelme, hogy megvizsgáljuk e kérdéseket, s talán bizony ezért nem is lehetnek azok tudományosak, s már eleve ki kell jelentenünk róluk, hogy nem képezhetik a konkrét nyelvészeti kutatás alapját? Szerintünk nem szabad ilyen könnyedén elintézni e kérdést, minthogy meg kell különböztetnünk s egymással nem szabad összekevernünk egyfelől a tudós általános filozófiai világnézetét, másfelől az általa alkalmazott konkrét módszert, a szakterületének kutatására szolgáló eljárások konkrét összességét.

Az imént már beszéltünk arról, hogy más-más meggyőződésü fizikusok ugyanazt a matematikai apparátust használják, s nem is lehet nem azt használniuk. Ellenben az idealista nyelvész, aki a "nyelvet" invariánsok rendszerének tekinti, mondván, hogy ezek szemben állnak a "beszéddel" mint a variánsok, ill. példányok gyüjteményével [ezekben "realizálódik" vagy "ölt testet" a nyelv, amely mint eszmény a beszéd előtt és a beszédtől függetlenül, azaz attól függetlenül is létezik, hogy vannak-e vagy sem valamiféle beszédmüvek ("szövegek") ezen a nyelven], torzképet fest a valódi helyzetről, mert a valóságban az elsődleges dolog, a kiindulópont éppen a "szöveg", a valóságosan létező beszédmü, a valóságos variánsok összessége, amelyek csakis azért léteznek, mert a beszédben, az emberek nyelvi érintkezése közben ujra meg ujra reprodukáljuk őket. (9) Az invariáns mint általános dolog nem létezhet előbb a variánsoknál, az egyes dolognál, hanem c s a k a n n y i b a n l é t e z i k , a m e n n y i b e n a v a r i á n s o k l é t e z n e k , vagyis b e n n ü k é s á l t a l u k . (10)

Az idealista filozófia hamis képet fest az általános és az egyes viszonyáról, s nem érti meg e viszony dialektikáját, ezért nem adhat alapot ahhoz, hogy mélyen behatolhassunk a nyelvnek és a nyelvi kategóriáknak a lényegébe. A variáns-invariáns módszer mint sajátos szakmai eljárás azonban - elvileg - anélkül is felhasználható, hogy mélyen belemerülnénk annak ilyen vagy amolyan filozófiai megindokolásába. Hiszen a nyelvtudományban egész sereg olyan különleges eljárás ismeretes, amelyet a nyelvészek - jóllehet filozófiai nézeteik elvileg különbözők - mindnyájan alkalmaznak. Például az összehasonlitó-történeti módszert mint irásban nem rögzitett multbeli nyelvi tények rekonstruálásának különleges eljárását olyan nyelvészek is alkalmazni szokták és alkalmazzák ma is, akik egymástól teljesen eltérő filozófiai elveket vallanak.

Mindaz, amit kifejtettünk, arra késztet, hogy a kérdést imigyen fogalmazzuk meg: Igaz, hogy a nyelvészeti strukturálizmus egészében, vagyis általános filozófiai síkon helytelenül, idealista módon fogja fel a nyelv és a beszéd kölcsönös viszonyát, s azt hiszi, hogy az invariáns az elsődleges, s hogy az mint eszmény a hanganyagban való realizálódását megelőzően is létezik, stb. De a nyelv és a beszéd viszonyának idealista, Saussure-i felfogása nem akadályozta meg például a régi "prágai nyelvészeti iskolát", hogy nagy és vitathatatlan eredményeket érjen el a fonológiában. Vajon a mai strukturalizmus — idealista jellege ellenére — nem dolgozhat ki és nem alkalmazhat szintén olyan módszereket a nyelvtan, a szókészlet, a stílus stb. vizsgálatában, amelyek épp oly pontosak és megbízhatóak lennének, mint a fonológiai kutatás módszerei?

Erre a kérdésre habozás nélkül tagadólag kell válaszolnunk. Lássuk, milyen megfontolások alapján! Arról van szó, hogy bizonyos nyelvi egységek, nevezetesen a morfémák, a szavak, valamint a szó-funkcióban szereplő szókapcsolatok elvileg nem vizsgálhatók ugyanazokkal az eljárásokkal, mint amelyek termékenynek bizonyulnak a fonológiai elemzésben; nem vizsgálhatók pedig azért, mert elvi különbség van egyfelől a fonémák és másfelől a tulajdonképpeni nyelvi egységek között. A nyelvi egységnek az a fő tulajdonsága, hogy kétarcu, vagyis nemcsak külső formája, törvényszerüen felépitett meghatározott hangalakja, hanem meghatározott jelentése is van. Természetesen itt is rögtön hangsulyozzuk: a nyelvi egység kétarcuságának ("bilaterális" jellegének) materialista felfogása, amely abból indul ki, hogy a "jelölő" hangalakja valóságos anyagszerü dolog s a "jelölt strukturája" valóságos, tényleges, nem a nyelv által meghatározott valami, mondom, ez a materialista felfogás szöges ellentétben áll azzal az idealista felfogással, amely a nyelvi jel kétarcuságát mint "magában vett (an sich) kétarcuságot", azaz mint "két funkcionális tényező eszmei funkcionálását" fogja fel, amely teljesen és explicite elszakadt mind a valóságos "tárgyi" jelentéstől, mind pedig a nyelv konkrét hanganyagától. A beszédhangoknak viszont — a morfémákkal, a szavakkal stb. ellentétben — nincs igazi jelentésük; a beszédhangok "egyarcu" egységek, amelyek csupán a szavak és a morfémák hangtestének megkülönböztetésére szolgálnak. A jelölő strukturája felbontható, szaggatott jellege folytán elvileg különbözik a jelölt strukturájától, amelynek globális, megszakitatlan jellege van, s ezért specifikumának semmibevevése nélkül nem vethető alá következetes "lineáris" elemzésnek. (11) Ezt a tételt már a beszédfolyamat fonológiai és morfológiai elemzésének viszonya, vagyis az a viszony is igazolja, amely a beszédhangok elemzése és a l e g n a g y o b b , i l l . l e g e g y s z e r ü b b nyelvi egységekre — ilyenek a morfémák — való tagolás között van.

Mint ismeretes, a tulajdonképpeni akusztika szempontjából a beszédjelzések megszakitatlanok, folyamatosak; ha mint "felbonthatókat" elemezzük, tagoljuk, érzékeljük őket, e z . m á r a n y e l v t u d o m á n y s z e m p o n t j á b ó l történik. A nyelvész, midőn felfog egy-egy beszédjelzést, azt fonológiai elemzésnek vetheti alá, s az elemzéshez felhasználhatja a modern fonológiának teljesen exakt módsze-

reit. Miután leirta a kapott hangjelet, áttérhet – elvben – annak morfematikus elemzésére, ami egyuttal a "taktikai" elemzést, vagyis azt is megköveteli, hogy figyelembe vegye a morfémák egymásutánjának és kölcsönös helyzetének sajátosságait: ez már sokkal bonyolultabb müvelet, mint az előbbi; azt mondhatni, hogy miként a "beszédjelzés" külső oldaláról tekintve nem egyéb, mint közlés valamely felbontható fonémasor megszakitatlan folyamának formájában, ugy maga e fonémasor (nem lévén önálló jelentése az értelem közlésére, s mert csak az a szerepe, hogy külső hangburokba öltöztesse a közlendő jelentéshordozó elemeket, a morfémákat stb.) már nem egyéb, mint egy szintén megszakitatlan folyamnak, mégpedig egy magasabb rendü egységekből álló folyamnak: a morfémák folyamának közlési eszköze.

Felteszem most, hogy a vizsgálatnak ezen az uj szintjén kapcsolódik be a munkába az ugynevezett "morfonológia". Ez a morfémákat nem invariánsoknak tekinti, vagyis nem vonatkoztatja el őket azoktól a konkrét variánsoktól (vagy "morf"-októl), amelyeknek formájában reprodukálhatók csak valóságosan a beszédben, hanem ugy tekinti őket, mint a közlés konkrét egységeit, amelyeket fonematikus szinten saját megfelelő variánsaik képviselnek, vagyis a fonémasoroknak morfémasorrá való átváltását igazgató szabályok rendszere alakjában. Felteszem továbbá, hogy ép hallás esetén anélkül, hogy a kapott beszédjelzést feljegyeznők, s ezt követően különleges vizsgálatnak vetnénk alá, a fülbe érkező hangfolyamnak fonémákra való automatikus "kvantumálása" után a morfonológiai elemzés ugyancsak automatikusan bekapcsolódik. De még ebben az esetben is az egész folyamatnak egy része – s nyelvészeti szempontból éppen a legfontosabb része – nemcsak hogy nem elemeztetik, de elvileg nem is elemezhető exakt "lineáris" módszerekkel; globális jellegü marad; nem váltható át megszakitatlan sorból szaggatott, tagolt sorrá.

Ez a nyelvi "jel" "önkényességével", vagyis azzal magyarázható, hogy a hangtest és a jelentés között egyezményes kapcsolat van (egyezményes – természetesen – a jelenségek természete szempontjából, azoknak fizikai-fiziológiai és logikai-lélektani, nem pedig társadalmi-történeti oldaláról nézve, ahol ez a kapcsolat determinált).

Igaz, hogy minden nyelvben vannak olyan korrelativ sorok és párok, mint az orosz drug 'barát' és druzsit' 'barátkozik', ahol joggal tekintjük a drug- és a druzs- alakot egyetlen morféma variánsainak (allomorfoknak), s ahol a g ~ zs hangpárt morfonológiai váltakozásnak minősitjük. Az efféle esetek egyetlen nyelvben sem egyedülállók, ellenkezőleg, bizonyos szabályossággal ismétlődhetnek. Az ilyen esetek mellett azonban minden nyelvben lehetséges bizonyos tetszőleges számu olyan eset is, mint például a latin nyelvben a főnév-végződéseké, ahol egy-egy adott hangsorból elvileg képtelenség kihámozni az eset és a szám különbségeinek jelét és kifejezését, s ahol ezenkivül a morfonológiai váltakozásnak ritkán van annyira általános és törvényszerü jellege, hogy ez szilárd alapot adna a reprodukáláshoz minden hasonló esetben. Ellenkezőleg, azt mondhatjuk,

hogy az efféle váltakozások bomlékonysága gyakran vezet ugynevezett "analógiás kiegyenlitődéshez". Az analógiás kiegyenlitődés alapja emellett az, hogy a legkisebb (legnagyobb) nyelvi egységek - a morfémák - leiró szempontból általában nem eleve meghatározottak, s "morfologizálódott" hangváltakozásokként lépnek fel. Ezért a morfonológiai váltakozás, amely morfémavariánsokat eredményez (nem pedig fonémavariánsokat), csak történetileg magyarázható, ellenben a fonémavariánsok nemcsak hogy teljesen törvényszerüen magyarázhatók, de a mai nyelvállapot szabályai és törvényszerüségei alapján "előre meg is jósolhatók"; ennek következtében a fonémák analógiás kiegyenlitődése elvileg lehetetlen.

*

A nyelv alapegysége és a szókincstan fő tárgya a szó. Jóllehet a mai nyelvészeti strukturalizmus - egészében - kétkedve fogadja is annak a lehetőségét, s mi több, a szükségét is, hogy a szót mint a nyelv alapegységét meghatározzuk és körülhatároljuk, valójában éppen a szó kerül előtérbe mindig, amikor a "nyelvi jelet" emlegeti valaki; ezt bizonyitja egyebek között az a vita is, amely a nyelvi jel természetéről folyt az "Acta Linguistica" c. folyóirat hasábjain a negyvenes években.

A nyelv lexikájának (szókészletének) tanulmányozása mindezideig messze elmaradt a nyelvtannak és kivált a hangtannak a tanulmányozása mögött. Ennek az az oka, hogy a szókincstani kutatás módszerei ma még alig-alig vannak kidolgozva. Különösképpen sok nézeteltérést okoz a s z ó j e l e n t é s-vizsgálat elveinek és módjainak kérdése. Vajon beszélhetünk-e a szó "általános" jelentéséről és "alapjelentéséről", s milyen konkrét tartalommal kell megtöltenünk e müszavakat? Hiszen a szavak a valóságban, a gyakorlatban egyes, különleges, sajátos, konkrét jelentéseikkel fordulnak elő. Hogyan viszonyulnak egymáshoz, vagy - mint némelyek szeretik mondani - hogyan á l l n a k s z e m b e n e g y m á s s a l ezek az egymástól eltérő különleges jelentések? Vajon "alapjelentésen" azt a különféle mezőkben [v kontekszt ah; lásd:291. l.,lábjegyzet] valóságosan előforduló jelentést kell értenünk, amely a leggyorsabban, legkönnyebben felidézhető, s amely a legfüggetlenebb azoktól a szavaktól, amelyekkel kapcsolatba szokott kerülni, avagy "általános" jelentésről kell beszélnünk, amelyet a szónak különféle konkrét "aktualizációiból" (vagy "realizációiból") vontunk el, s amely mintegy ezek "fölött" áll? Beszélhetünk-e tehát a szó különféle jelentéseinek rangsoráról, s az egyidejüség sikján (vagyis a szónak nem történeti fejlődése sikján, hanem a nyelvben való szinkronikus szerepe szempontjából) megkülönböztethetünk-e központi, ill. csomóponti szóaktualizációkat, amelyek szemben állnak a szónak az adott különleges mező konkrét sajátosságai által meghatározott, másodlagos aktualizációival? És mit jelent a "mező"? Vajon a "mező" müszóval az ugynevezett "nyelvi contextust" jelöljük, azaz a " n y e l v i környezetnek" - más szavakkal együtt alkotott szerkezet-

nek, vonzatnak, kapcsolatnak stb. – a sajátosságait, amelyek éleve meghatározzák, hogy a szó különféle jelentései közül melyik realizálódjék, avagy "mezőn" a s z ó n a k ilyen vagy amolyan h a s z n á l a t i k ö r é t , például a szokásos mindennapi érintkezés körét, egy bizonyos tudományterületnek vagy a technika valamelyik területének körét kell értenünk?

Jóllehet a legkülönbözőbb irányzatok hívei sok-sok olyan munkát írtak, amelyek más-más távlatban és más-más szempontból tárgyalják e kérdéseket, a szókincsrendszer leírásának problémája még egyetlen nyelvben sincs megoldva: mindmáig nincs tudomásunk olyan munkákról, amelyek akár csak egyetlen nyelvnek a szókészletét is rendszeresen és módszeresen leírnák, vagyis úgy, ahogyan le szokták írni a különféle nyelvek hangrendszerét és nyelvtani rendszerét. Ezzel kapcsolatosan még egy kérdés fölmerül: vajon a szókincstannak ezt az elmaradottságát (a nyelvtanhoz és a hangtanhoz képest) csak és csak mennyiségi mozzanatok okozzák, vagyis az, hogy óriási különbség van egyfelől a fonetika és a nyelvtan által vizsgált elemek száma és – másfelől – a szókincstan által vizsgált elemek száma között? (Mint ismeretes, a fonémák száma egyetlen nyelvben sem haladja meg a két-három tucatot, a nyelvtani kategóriáknak, tehát a kategoriális alakoknak a száma szintén igen korlátozott, s ezért könnyen számba vehető; ellenben a fejlett "kulturnyelvekben" [ez a szó az orosz eredetiben is idézőjelek közé van téve. – A ford.] a szókészleti egységek száma több százezerre rug.) Vagy talán nemcsak mennyiségi különbségekről van itt szó, hanem bizonyos belső okok is közrejátszanak benne, miáltal a nyelv szókincsrendszerének kutatása és leírása sokkal bonyolultabb, mint a nyelvtani rendszeré, kivált pedig a hangrendszeré? Hiszen jóllehet a különféle nyelvészeti irányzatok képviselői "szótári jelentésen" más-más dolgot értenek, általában mégis ténynek és a lexikográfiai gyakorlatban már régóta gyökeret vert tételnek számít az, hogy egy-egy szónak több jelentése is lehet, vagyis elvileg elismerik, hogy ugyanaz a hangburok, ugyanaz a hangsor a tárgyaknak egyáltalán nem okvetlenül csak egyetlen fajtáját jelöli, ill. nem okvetlenül csak egy valamilyen fogalmat fejez ki, hanem több különböző tárgyat is jelölhet és több különböző fogalmat is kifejezhet anélkül, hogy identitása, azonossága megszünnék, vagyis anélkül, hogy két vagy több külön szó – homonima – keletkeznék.

Ez a legutóbbi körülmény azt sejteti, hogy itt nemcsak az elemek számáról, hanem belső okokról is szó van. Valóban, hiszen ha például a sztol '1. asztal; 2. koszt, ellátás' szónak két jelentése van ('berendezési tárgy' és 'ellátás' [pitanie]), akkor a kutató itt kétféle viszonnyal (vagy ellentéttel) áll szemben: egyrészt ugyanazon hangsor [sztol] két, egymástól különböző jelentésének (vagy "szemantikai funkciójának") ellentétével, másrészt pedig – de már jelentéstani síkon – két különböző hangzású elemnek, a mi esetünkben a sztol-nak és a pitanie-nak ['ellátás'] a szembenállásával (közeledésével). Továbbá: a nyelvbeli szókincstani-jelentéstani viszonyok kérdését még a különféle expresszív-stilisztikai mozzanatok is komplikálják; ezek a mozzanatok különösen fontosak, minthogy okvetlenül meg kell különböztetnünk egymástól ugyanannak a szó-

nak különféle j e l e n t é s e i t és különféle h a s z n á l a t a i t . Mig az imént felhozott példában (sztol 'asztal' = 'butordarab' és sztol = 'ellátás') ugyanannak a szónak más-más j e l e n t é s é v e l volt dolgunk, addig olyan "sorok" esetében, mint például a szokol 'sólyom' /madár/ és szokol 'pilóta'; szplavit' 'usztat' (faanyagot) és szplavit' 'leráz vkit'; szerditüj 'haragos' és szerditüj 'erős' - nyilván a szavak expresszív használatával van dolgunk.

Jóllehet máris sok kérdést fölvetettünk, egyre még okvetlenül rá kell mutatnunk. Vajon a szó jelentése e l k ü l ö n í t h e t ő - e, e l v o n a t k o z t a t h a t ó - e egyáltalán a z o k t ó l a v a l ó s á g o s h a n g s o r o k t ó l, amelyek magukban foglalják; vajon végezhető-e jelentéstani kutatás a "tartalom síkján" (azaz dolgozhatunk-e pusztán "jelentésekkel") a "kifejezés síkjától" elszigetelten (vagyis attól a valóságos hangsortól elszigetelten, amelyhez a jelentés kapcsolódik)? Megkülönböztethetünk-e tehát két sort: egyet, amely az "alakból", vagyis a szó hangtestéből, s egy másikat, amely a "tartalomból", ill. a "funkcióból" indul ki? Az említett példákban az első sor sémája szerint a 'pilóta' jelentés származtatott, másodlagos volna a 'madár' jelentéshez képest, vagyis az "alak" /szokol 'sólyom'/ "másodlagos funkcióját" töltené be; a második sor sémája szerint a szokol szó 'pilóta' jelentésben másodlagos alakja (másodlagos, származtatott hangteste) volna annak a jelentésnek, ill. funkciónak, amelynek elsődleges kifejezőeszköze, ill. megvalósulása (realizációja) az orosz nyelvben a letcsik 'pilóta' "alak", ill. hangsor.

Az említett példából is láthatjuk, hogy még olyan, elméleti szempontból egyszerűbb esetben is, mint egy-egy szónak többféle használata, vagyis amikor az "értelmek" sora könnyen megállapítható anélkül, hogy a diakroniához fordulnánk (ilyen esetekben nem férhet kétség hozzá, hogy a szokol 'sólyom' szó használata a letcsik 'pilóta' jelölésére másodlagos, származtatott szóhasználat, ellentétben a különféle szójelentésekkel, ahol az, ami történetileg elsődleges, szinkronikus szempontból esetleg csak másodlagos; vö. például a vera 'hit' szóval OZSEGOV szótárában), mondom, még ilyen egyszerűbb esetben is elég kuszaképet kapunk, s ezért nehéz elképzelnünk akárcsak homályosan is, hogy az említett séma hogyan terjeszthető ki a nyelv egész szókészletére. De ha a megvalósítás gyakorlatilag bonyolult is, ez még nem akadályozhatja meg, hogy elfogadjunk valamely kutatási rendszert, feltéve, hogy az elméletileg teljesen indokolt.

Az elmondottakból egyáltalán nem következik, hogy ebben a cikkben az összes érintett általános kérdésre hiánytalanul felelni akarunk, azaz hogy általában meg akarjuk határozni, mit kell érteni a szó jelentésén, hogyan kapcsolódnak egymáshoz általában egy-egy szó különféle jelentései, milyen szerepet játszik ezek megkülönböztetésében és meghatározásában a mező, s egyáltalán mit kell értenünk mezőn. Nem következik az sem, hogy felelni akarunk olyan különlegesebb kérdésekre, mint ez: elkülöníthető-e a szótári jelentés a hangsortól azzal a céllal, hogy külön-külön tanulmányozhassuk őket stb. Ezekre és az ezekhez hasonló kérdésekre általános formában a külön e kérdésekkel fog-

lalkozó tanulmányokban találunk feleletet. Az efféle tanulmányok közül kiemeljük V.V.VINOGRADOV akadémikus: "A szavak szótári jelentéseinek fő tipusai" c. tanulmányát (12) és A.I.SZMIRNYICKIJ professzornak "A szó jelentése" c. dolgozatát. (13) Az én cikkem csak annyiban érinti e kérdéseket, amennyiben ez okvetlenül szükséges a fő témának, a nyelvi kategóriák izomorfizmusának és ezzel kapcsolatban a szókincstani kutatás módszerének s az idevágó kérdéseknek a tárgyalásához.

*

Abból a szempontból, hogy megértsük, milyen irányban fejlődnek a szókincstani kutatás módszerei általában a neosaussureizmusban, még mindig nem érdektelen S.KARCEVSZKIJnek "Du dualisme asymétrique du signe linguistique" c. tanulmánya (14). S.KARCEVSZKIJ következetesen alkalmazta az azonosság-ellentét imént jelzett elvét, s dolgozatában a következő megoldást javasolta.

Minden nyelvi jelnek meghatározott sajátos tartalma van, s ezért természeténél fogva képesnek kell rá lennie, hogy különféle és sokrétü "funkcióiban" - valamennyiben - megőrizze identitását. De a nyelvi jel, noha valamennyi funkciójában azonos marad is, a konkrét "funkcionálás" során mindig uj meg uj körülményekhez alkalmazkodik, s igy egész sereg, többé-kevésbé uj képzetet tudhat felidézni. / Az azonosság csak akkor szünik meg, azaz csak akkor keletkezik homonimia e szónak szokásos értelmében, ha a "jel szemantikai oldalának transzpozíciója", a jelölt tárgyak számának bővülése tulmegy azokon a határokon, amelyeket a jel adekvát, ill. szokásos értéke (valeur) megenged./ A jelnek tehát alapfunkciója az, hogy a nyelvi rendszerben egyszerre két sorba, a homonimák és a szinonimák sorába is beilleszkedjék: amennyiben a jel igyekszik saját közvetlen funkcióján kivül egyéb funkciókat is betölteni, annyiban valamely homonimasor tagjává válik; amennyiben pedig az általa adekvát módon jelölt fogalmat egyéb jelek is kifejezhetik, annyiban valamely szinonimasorba tartozik bele. A jel voltaképp általában e két sor kereszteződése utján (croisement) jön létre, "konstituálódik". Például ha a hal szót, amelynek adekvát, ill. szokásos jelentése: 'piscis', emberek jellemzésére használjuk, akkor az egyszerre transzponálódik egy homonimasorba is, s gyarapit egy szinonimasort is (ebbe olyan szavak tartoznak, mint hidegvérü, lankadt, érzéketlen, hideg stb.). Grafikusan ábrázolva ez igy fest:

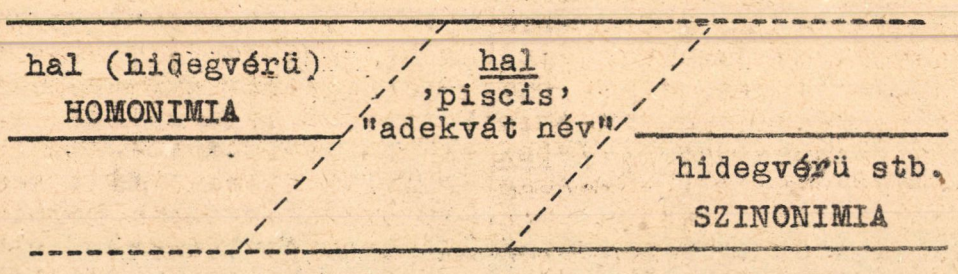

Fentebb már mondottuk, hogy a szó jelentésének (és jelentéseinek) kérdését nem vizsgálhatjuk (s mi több, nem oldhatjuk meg) akkor, ha figyelmen kivül hagyjuk a mező kérdését. Ezzel kapcsolatosan fontos, hogy mérlegre tegyük e müszó különféle értelmezéseit. Itt nincs rá módunk, hogy részletesen foglalkozzunk e bonyolult kérdéssel, hogy tehát tüzetesen megvizsgáljunk afféle fogalmakat, mint a "helyzeti mező" szemben a "nyelvi mezővel", de a következőket mégis tekintetbe kell vennünk. Jóllehet a szavak használati körének (annak, amit a mai amerikai nyelvészetben a "lexical clusters" szakkifejezéssel jelölnek) egészen nyilvánvaló és fontos szerepe van a szókincstanban (például elég a szög szó mellé odatenni a m e n n y . /mennyiségtan/ szakmai utalást, hogy világos legyen: itt nem arra a dologra gondolunk, amit ez a szó a mindennapi nyelvben, például ilyen kifejezésekben jelent, mint szögbe akad, beveri a szöget stb.), mégis a szótári jelentés vizsgálata szempontjából sokkal fontosabb a nyelvi mező. Lássuk csak S.KARCEVSZKIJ példáját: lám, a hal szó 'hidegvérü'-t stb. csak predikativ használatban jelent (V.V.VINOGRADOV kifejezésével élve: ez csak mint szintaktikailag kötött jelentés fordul elő). (15) Ezenkivül (s ezt rendkivül meggyőzően bizonyitja V.V.VINOGRADOV említett dolgozata; VJ. 1953/5, 22; NyiK. V, 23-4) a szó "szemantikai transzpoziciója", "tartalmi bővülése", "funkcióinak gyarapodása" stb. egyáltalán nem egy vonalban, egyetlen megszakitatlan vonalban halad a kiindulóponttól a végső pontig, a homonimáig. Ellenkezőleg, erről a vonalról teljesen meghatározott módon "leválnak" olyan egymástól elvileg különböző kategóriák (élő és történetileg változó, szakadatlanul fejlődő és egymásba átcsapó kategóriák), mint 1) a szó különféle h a s z n á l a t a i ; 2) a szó különféle j e l e n t é s e i és 3) a tulajdonképpeni h o m o n i m i a , amely már a szó rendes, szabályos funkcionálásában beálló zavarnak számit (ellentétben a szó különféle j e l e n t é s e i v e l és h a s z n á l a t á v a l ; ezek a normához tartoznak).

*

Most térjünk rá két további, itt fölvetett általános kérdésre, amely egyben a leglényegesebb is e cikk fő mondanivalója szempontjából. Az első a szó hangburka (ill. a "kifejezés sikja") és a hangburok kifejezte jelentés (vagyis a "tartalom sikja") közötti viszony kérdése. Ezt a kérdést mi igy tettük fel: vajon a kutatás megkönnyitése kedvéért szétválasztható-e reálisan ez a két sik, s mondhatjuk-e azt, hogy például a 'hidegvérü' jelentés a hal szó szempontjából a 'piscis' jelentéshez képest másodlagos jelentés, azaz a hal alaknak másodlagos funkciója, és forditva, a hal forma 'hidegvérü' jelentésben származtatott, másodlagos hangburka annak a jelentésnek, ill. funkciónak a szempontjából, amelynek realizálására elsősorban a hidegvérü forma, ill. hangsor szolgál? Hiszen, mint fentebb már többször utaltunk rá, egy-egy szövevényesebb komplexumnak mindennemü széttagolása, leszükitése (redukálása), felbontása stb. pontosabbá teheti a kutatást, s matematikai jellegüvé teheti azt.

Az, amit itt elmondottunk, egyben előfeltétele is annak, hogy az utolsó kérdésre szintén válaszolni tudjunk: vajon a szókincstan nem egyszerüen azért maradozik el a hangtan mögött, mert sokkal több és sokrétübb elem alkotja kutatásainak a tárgyát, mint amazét? Lehetséges, hogy a kérdés csak ezen mulik: a nyelv szókincsrendszerbeli elemeinek felbontására és összefoglalására olyan módszert kellene találnunk, amely lehetővé tenné, hogy ezeket az elemeket épp oly exakt módszerekkel elemezhessük, mint amilyenek a fonetikában használatosak. Hiszen az imént már beszéltünk arról, hogy például a sztol szónak (lexémának) és az a hangnak (fonémának) van egy közös vonása: mindkettőre alkalmazható a variáns-invariáns fogalma, s hogy különféle beszédbeli aktualizációk - az azonosság-ellentét általános fogalma alapján - elkülönülhetnek (szétválhatnak) a hozzájuk valamilyen szempontból hasonló más lexémáknak és fonémáknak beszédbeli aktualizációitól. (16) Az is világos, hogy a morféma (például az a morféma, amely a valóságban drug-~ druzs-~ druz- variánsaiban jelenik meg) szintén elképzelhető és leirható mint invariáns, amelyet valamely egyezményesen kiválasztott variánsával jelöltünk. De e különböző nyelvi kategóriák párhuzamos, analóg, izomorf stb. voltát ezzel ki is meritettük. Az olyan nyelvi egységeknek a jelentése, mint a morféma és kivált a szó, elképzelhetetlen anélkül, hogy az adott hangsort, hangburkot ne vonatkoztatnók valamely nyelven kivüli valóságra, ez pedig elvileg nem történhet a részek alapján: a szavak és a morfémák "megszakitatlanok", "globálisak", egészükben, nem pedig "lineárisan", egyes részeik által "jelölnek". (17) Ezért szinte kétségtelen: a glosszematikusok makacs kisérletei, amelyek arra irányulnak, hogy a nyelvi jelet "megtisztitsák" "a szubsztanciákkal való mindennemü kapcsolatától", s megszabaditsák SAUSSURE-t "materialista következetlenségeitől", semmivel sem vihetik előbbre a nyelvtudományt mint a valóságos emberi nyelvvel foglalkozó tudományt, s csak a logikai pozitivizmus ujabb szellemi bukfenceinek kedvezhetnek. Nem érintjük itt azt a bonyolult kérdést, hogy az egyes szerzők milyen árnyalati eltérésekkel és mit értenek a "jelölő" és a "jelölt", az "önkényes" és a "pszichikai" szavakon, de mindent összevéve teljes joggal állithatjuk, hogy még abban a vitában is, amelyet az "Acta Linguistica", ez a nyilvánvalóan idealista orientációju folyóirat rendezett, a többség hajlott annak elismerésére, hogy a jelölt tárgyat (akár "chose designée"-nek, akár "chose signifiée"-nek, akár "thing meant"-nek vagy bármi másnak nevezzük is) nem lehet figyelmen kivül hagyni. (18) Ezenkivül megjegyzendő még: semmi alapja sincs annak az állitásnak, hogy valamely nyelven kivüli tárgynak a feltevése összeegyeztethetetlen a nyelvi jel kétarcuságának fogalmával. Ha a j e l e n t é s t, mint a valóságnak az emberi tudatban tükröződő és egy bizonyos meghatározott hangsorhoz kapcsolódó elemeit be is vonjuk a nyelvészeti kutatás körébe, ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy okvetlenül vagy csak a hangból, vagy csak a jelentésből kell kiindulnunk: ellenkezőleg, ez teljes mértékben megengedi, hogy ezt is, amazt is egyszerre és egymással összeegyeztetve vegyük tekintetbe. (19) A nyelvi kategóriák elemzésének kérdését tárgyaló munkák közül külön kiemeljük J. FOURQUET tanulmányát (20); ez érdekes módon és logikus gondolatmenettel birálja azokat, akik az invariánsok-variánsok glosszematikus értelmezésén ala-

puló izomorfizmus kérdését mechanikusan kezelik. FOURQUET a fonológiai elemzés módszereinek tüzetes megvizsgálásából indul ki, s arra a következtetésre jut, hogy a fonológiának saját, különleges törvényszerüségei vannak; ezeket a törvényszerüségeket a fonológia tárgyának jellege határozza meg, nevezetesen az, hogy a fonológia tárgya hangoztatás utján létrejövő, egyenesvonalu, "más-más időben történő" dolog.

A szókincstannak éppugy, mint a fonológiának, objektivnek kell lennie, s azokból a törvényszerüségekből kell kiindulnia, amelyeket saját vizsgálati tárgyának sajátosságai határoznak meg. Ezenkivül tekintetbe veendő, hogy a nyelv szókincsrendszerének vizsgálata hasonlithatatlanul több nehézséggel jár, mint a hangrendszeré, ugyanis: 1) itt hiányzik a helyzetnek, az egymásután következésnek az eleme. A kutató már nem valami folyamatos, lineáris stb., hanem egy globális, egyidejü ("simultané") dolognak a területén mozog, ezért e l v i l e g helytelen, hogy egyesek olyan izomorf módszert akarnak kialakitani, amely itt is, amott is, a nyelvtudománynak ezekben az elvileg különböző fejezeteiben egyaránt alkalmazható; 2) a jelentés továbbhagyományozása sokkal bonyolultabb, mint a hangoké: egy-egy uj szó hangtestét menten fölismerjük, mihelyt világossá vált előttünk, hogy a szó milyen fonémákból áll; ellenben a szó jelentése csak lassanként, a használata során adódó sok-sok összefüggésből válik előttünk világossá, s esetleg hosszu ideig nem, néha pedig egyáltalán nem derül rá fény teljesen; 3) mint ahogyan a fonológia sem fejlődhetett volna ki, ha nem siet segitségére az anatómia és a fizika, ugyanugy a szókincstan sem fejlődhet tudománnyá a lélektan és a szociológia segitsége nélkül.

FOURQUETnak azt a kijelentését, hogy a "szociológia" lényegbevágó segitséget adhat a tudományos szókincstan fölépitéséhez, nem kell szó szerint érteni, de mégis említésre méltó ez azért, mert utal rá, hogy a nyelv szókészletével foglalkozó tudományt okvetlenül a n y e l v e n k i v ü l e s ő t é n y e z ő k k e l, azaz elsősorban az o b j e k t i v e l é t e z ő r e á l i s v a l ó s á g g a l kapcsolatban kell kidolgoznunk. Ezért a szó szótári jelentéseinek alapját közvetlen, nominativ jelentései alkotják, "amelyek mintegy közvetlenül a valóság »tárgyaira«, jelenségeire, történéseire és minőségeire vonatkoznak (beleértve az ember belső életét is) és amelyek ezeknek a társadalmi felfogását tükrözik. A szó nominativ jelentése: támpontja és társadalmilag tudatositott alapja a szó összes többi jelentésének és alkalmazásának". (21)

*

Befejezésül forditsuk figyelmünket az alábbi körülményre. Már V.HUMBOLDT nyelvfilozófiai elméleteiben is központi helyet foglalt el az a gondolat, hogy a nyelv rendszer, s ez a gondolat szemben állt a régi "atomizáló" felfogásokkal. Ma a nyelvi jelek "rendszerjellegét" oly kétségtelennek tartjuk, hogy ebben a kérdésben általában minden nyelvészeti irányzat egyetért, a-

mely elismeri, hogy a nyelv és a nyelvek: valóság (az atomizáló elgondolások talán csak a neolinguisticában maradtak fenn, erre pedig ez a megállapitás nem illik). De az idealista és a materialista nyelvtudomány, jóllehet a nyelv rendszerjellegének kérdésében egyetért, abban már nem ért egyet egymással, hogy mi értendő ezen a kategórián, s még kevésbé ért egyet abban, hogy hogyan és miért kell tanulmányoznunk ezt a rendszert. A marxista nyelvtudomány szerint a nyelvben megtestesülő rendszer nem egyéb, mint a valóságosan létező nyelvi tények összessége; ez a rendszer történetileg fejlődik ki, s csak akkor irható le hiánytalanul, ha bizonyos rendszerbeli viszonyok, összefüggések valóságosan kialakultak és tisztázódtak már (ez az oka annak, hogy például egyáltalán nem mindig és nem okvetlenül lehet egy-egy nyelv összes hangtani jelenségét a "fonológiai ellentétek" rubrikáiba begyömöszölni, s ugyancsak ez az oka annak, hogy még senkinek sem sikerült valamely nyelv szókincsrendszerét szabatosan leirnia). Az idealista nyelvtudomány viszont nem a tényekből vezeti le a rendszert, hanem a tényeket skatulyázza be valamilyen rendszerbe, s ezt a rendszert valami statikus és gyakran mesterséges dolognak képzeli, amely a "kényelemszeretet", a "hatásfok", az "izomorfság", az "egyszerüsödés" stb. apriori elvei alapján különféle "viszonyok" és "ellentétek" rubrikáira oszlik.

(Voproszü jazükoznanija, 1955/3, 82-95.)

2011/s/G.

J e g y z e t e k:

1. Lásd: A.I.SZMIRNYICKIJ – O.Sz.AHMANOVA, O kursze "Obscsee jazükoznanie" /Az "Általános nyelvészet" c. egyetemi kollégiumról/, "Voproszü jazükoznanija", 1953/4, 74; O.Sz. AHMANOVA, Gloszszematika Lui El'mszleva kak projavlenie upadka szovremennogo burzsuaznogo jazükoznanija /Louis Hjelmslev "glosszematikája", mint a mai burzsoá nyelvtudomány hanyatlásának tünete/, "Voproszü jazükoznanija", 1953/3, 39-41. /Magyarul ismertette: JUHÁSZ JÓZSEF, NyIK. IV, 499-501./; VJACS. VSZ. IVANOV, J. Kuryłowicz, L'accentuation des langues indo-européennes, "Voproszü jazükoznanija", 1954/4, 125-6 /Könyvismertetés/.

2. Például a fizikában a hullámképletet egyforma sikerrel alkalmazzák mind az elektromágneses térnek, mind az akusztikai mezőnek a leirásában (annak ellenére, hogy fizikailag a mágneses tér és a hangmező két különálló, egymástól egészen világosan különböző dolog).

3. Lásd: E.HUSSERL, Logische Untersuchungen, Bd. I, 3-e Aufl., Halle 1922; kivált a 11. fejezet – Die Idee der reinen Logik; itt ezt olvassuk: "...was Wissenschaft zur Wissenschaft macht, und das ist jedenfalls nicht der psychologische und überhaupt reale Zusammenhang, dem sich die Denkakte einordnen, sondern ein gewisser objektiver oder idealer Zusammenhang..." stb. (a 228. lapon), majd tovább: "E i n h e i t der Erklärung bedeutet also t h e o r e t i s c h e Einheit, das heisst... homogene Einheit der begründenden Gesetzlichkeit, letzlich h o m o g e n e Einheit d e r e r k l ä r e n d e n P r i n z i p i e n" (a 233. lapon).

4. Például nem érdektelen utalnunk arra, hogy P.SKAUTRUP hatalmas tanulmányának (Det Danske Sprogs Historie, København 1944-1953), amelyet 1943-ban fejezett be Aarhausban, Dániában, vagyis ugyanabban az évben, amikor HJELMSLEVnek ugyanott, azaz Aarhausban elkészült müve megjelent (L. HJELMSLEV, Omkring Sprogteoriens grundlaeggelse, København 1943), a benne alkalmazott nyelvészeti kutató és leiró módszer szempontjából olyannyira nincs semmi köze, hogy ezt a két munkát akár más-más csillagzaton is irhatták volna.

2011/s/G.

5. Vö. például J. KURYŁOWICZ munkájának (La notion de l'isomorphisme, "Travaux du Cercle linguistique de Copenhauge" = TCLC, vol. V, 1949) befejező részével, ahol KURYŁOWICZ utal a tárgyalt módszer népszerüsitésének nehézségeire, minthogy e módszer még a kikisérletezés állapotában van ("à ses debuts").

6. "Le mécanisme linguistique roule tout entier sur des identités et des différences, celles-ci n'étant que la contrepartie de celles-là" (F.DE SAUSSURE, Cours de linguistique général, Paris 1931, 151). /Orosz forditása: Kursz obscsej lingvisztiki, Moszkva 1933, 109./

A továbbiakban az azonosság és a különbség kérdését csak a nyelvészet sikján tárgyaljuk, Hogy a logikai pozitivizmus miként tárgyalta az azonosság kérdését, arra vonatkozólag lásd: U.SAARNIO, Untersuchungen zur symbolischen Logik, I, Helsinki 1935.

7. Lásd: L.HJELMSLEV i.m., 55-68. A variáns-invariáns fogalma alapján folyó kutatás elvét O.Sz.AHMANOVÁnak már emlitett dolgozata tárgyalta futólag ("Glosszematika Lui El'mszleva..." 41-2) /Magyarul: NyIK. IV, 501./.

8. Vagy más szóval - A.I.SZMIRNYICKIJ müszavával élve - valamilyen "glossza" formájában: "...glosszán mi...minden olyan nyelvi egységet értünk, amelyet egy bizonyos meghatározott s z ó képvisel valamelyik v a r i á n s á b a n (feltéve, hogy vannak variánsai) és egy bizonyos meghatározott n y e l v t a n i a l a k b a n (ill. egyetlen alakjában, ha a kérdéses szó nyelvtanilag nem szokott változni)". (A.I.SZMIRNYICKIJ, K voproszu o szlove. Problema "tozsdesztva szlova" /A szó problémájához. A "szó azonosságá"-nak kérdése./. Megjelent: "Trudü Insztituta jazükoznanija", IV.kötet, Moszkva 1954, 12.)

9. Erről részletesen lásd: A.I.SZMIRNYICKIJ, Ob"ektivnoszt' szuscsesztvovanija jazüka /A nyelv létezése objektiv valóság/: Moszkva 1954, 8-29. /Magyar forditása: NyIK. VI, 20-46./

10. Vö. LENIN, Filozófiai füzetek, Szikra 1954, 341.

11. Ezzel kapcsolatban - ugy látszik - nem fölösleges mégegyszer emlékeztetnünk arra, hogy a fonémákat sem lehet a végtelenségig elemezni és "differenciativ jegyekre" bontani, minthogy bizonyos mértékben ezek is globálisak (persze ez a globális jelleg egészen sajátságos; erről a kérdésről lásd: O.Sz. AHMANOVA, Fonologija /Fonológia/, Moszkva 1954, 18 /Magyarul ismertette: HEGEDÜS LAJOS, NyIK. VI, 47-51./). Figyelembe veendő az is, hogy azon a területen, amely hagyományosan a fonológiához tartozik, szintén vannak ilyen jelek, mint a szótagok erősségi foka, amelynek szintaktikai értéke van ("valeur" értelemben) és a mondathangsuly foka, amelynek morféma-értéke, vagyis például a lengyel czy-nek vagy a gót -i-nek, az orosz li-nek, a német on-nak stb. megfelelő értéke van.

2011/s/G.

12. "Voproszü jazükoznanija", 1953/5. [Magyar forditása:NyIK. V,3-36.]

13. "Voproszü jazükoznanija", 1955/2. [Magyar forditása a NyIK. mostani számában.]

14. S.KARCEVSZKIJ, Du dualisme asymétrique du signe linguistique, "Travaux du Cercle linguistique de Prague" (=TCLP), I, 1929.

15. Ugyanez vonatkozik majd mutatis mutandis az "alaki jelentésre" is. A molcsat'! 'hallgatni!' csak akkor lehet a molcsi 'hallgass' szinonimája, ha különleges hanglejtéssel ejtjük; ez különbözik attól a hanglejtéstől, amellyel ugyanezt a jelentést a felszólító mód alakja, azaz a molcsi kifejezi (S.KARCEVSZKIJ, i.m., 93).

16. Az a kérdés, hogy a szintaxis a fonológiával való izomorfizmusa alapján tanulmányozható-e, külön vizsgálatra szorul. E kérdésnek nagy irodalma van. Lásd például: C.E.BAZELL, On the neutralisation of syntactic oppositions, TCLC, vol. V, 1949; uő.: The fundamental syntactic relations, "Časopis pro moderní filologii", 33.évf., 19491. 1. szám; uő.: Syntactic relations and linguistic typology, "Cahiers F.de Saussure", 8, 1949; J. CANTINEAU, Les oppositions significatives, "Cahiers F. de Saussure", 10, 1952; stb.

17. Az egyszerüség kedvéért itt nem érintjük az összetett szavak és a származékszók kérdését, amelyeket manapság igen sokan a szintaxisban javasolnak tárgyalni. Arra vonatkozólag, hogy ez a felfogás helytelen, s hogy tehát minden szót, beleértve az összetett szavakat is és még inkább a származékszókat, a szókincstanban kell tárgyalni, lásd: O.Sz.AHMANOVA, K voproszu ob otlicsii szlozsnüh szlov ot frazeologicseszkih edinic. Na materiale angl. i sved. jazükov [Az összetett szavak és a frazeológiai egységek elhatárolásának kérdéséhez. Az angol és a svéd nyelv alapján.]. Megjelent: "Trudü Insztituta jazükoznanija", 4.kötet, Moszkva 1954, s lásd főként a cikkben idézett irodalmat.

18. Vö.: E.BENVENISTE, Nature du signe linguistique, "Acta Linguistica" (=AL), vol. I, fasc. 1, 1939; A H.GARDINER, De Saussure?s analysis of the signe linguistique, AL. IV, 1944; E.LERCH, Vom Wesen der sprachlichen Zeichens. Zeichen oder Symbol? AL, I, fasc. 3, 1939; P.NAERT, Arbitraire et nécessaire en linguistique, "Studia Linguistica", Lund-Copenhague, 1947, 1. szám; stb.

19. Arra vonatkozólag, hogy a "nyelv" müszóval jogtalanul jelölnek egyesek egy olyan rendszert, amelynek elemei semmilyen kapcsolatban nincsenek sem lélektani szubsztanciákkal, sem hangzásbeli szubsztanciákkal (a kifejezés sikján), lásd: A.MARTINET, La double articulation linguistique, TCLC, vol. V, 1949. MARTINET teljes joggal utal rá: a legtöbb nyelvész számára egészen elfogadhatatlan az a tétel,

hogy az általuk leirt nyelvi rendszerek fónikus szubsztanciája - állitólag - érdektelen számukra. Nem lehetséges, hogy a nyelvtudomány ne tekintse a fonológiát mindennemü nyelvészeti kutatás szerves részének.

20. J. FOURQUET, Analyse linguistique et analyse phonologique, TCLC, vol. V, 1949.

21. V.V.VINOGRADOV, Osznovnüe tipü lekszicseszkih znacsenij szlova [A szavak szótári jelentéseinek fő tipusai], "Voproszü jazükoznanija", 1953/5, 12 [Magyar fordítása: NyIK. V, 12]. A szótári jelentésnek és tipusainak e munkában kifejtett fogalma, a szójelentésnek a szó használatától való megkülönböztetése, a mező fő fajainak, ill. tipusainak - a frazeológiai, a szerkezeti és a szintaktikai mezőnek - osztályozása, valamint a szókincstani-jelentéstani elemzésnek ebből folyó elvei nagyon fontosak a nyelvtudomány szóban forgó fejezetének fejlődése szempontjából.